

УДК 340.1

Юдін З.М.

к.ю.н., доцент,
докторант

Національний університет «Одеська юридична академія»

ДОГОВІР ЯК ПРАВОВИЙ ЗАСІБ: ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНУ ПРИРОДУ ДОГОВОРУ

Постановка проблеми. Розгляд теоретичних проблем правового регулювання і правового впливу закономірним чином ставить проблему з'ясування місця договору у структурі механізму дії права. Утім, специфічна роль договору полягає в тому, що його реалізація лежить за межами правового регулювання, оскільки в ньому, як правило, відсутній характерний для регулювання елемент одновекторної спрямованості правового впливу. Саме в цьому вимірі, як видається, є сенс розмежовувати систему договорів і систему договірної права: у першому випадку йдеться про координаційну автономну систему, існування якої базується на домовленості між окремими правовими суб'єктами, тоді як у другому випадку йдеться про регулятивну систему, виражену, як правило, через законодавчі положення. Безумовно, між цими двома сферами існує потужний зв'язок (хоча договори й можуть існувати без договірної права, але не навпаки), однак відмінність характерів їх правового впливу вимагає детального аналізу. Тому виникає проблема розуміння функціональної природи договору як правового засобу.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематика договору як правового засобу нечасто стає предметом аналізу на рівні загальної теорії права. Найчастіше цьому присвячено галузеві розвідки. Утім, роботи С.С. Алексеєва, Н.І. Заяць, А.В. Мількова, С.О. Погрібного, О.В. Малька, В.О. Сапуна, В.С. Мілаш, Л.В. Мигалюк дають змогу говорити про наявність достатньої методологічної бази для нашого аналізу.

Формулювання завдання дослідження. Мета статті полягає у виявленні функціональної природи договору через осмислення його місця у структурі правових засобів.

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичній юриспруденції теоретична проблематика механізму дії права найчастіше розкривається через систему правових засобів. Таку традицію започаткував ще С.С. Алексеєв, для якого правовими засобами виступають такі юридичні уявлення та форми, дія яких виражає, реалізує можливості права, його силу та викликає настання фактичного соціально-економічного результату, надає необхідного ефекту в соціальному житті [1, с. 255]. Тобто через правові засоби право й діє, оскільки саме вони є інструментами в руках суб'єктів права, саме через них відбувається юридикація поведінкових актів і суспільних відносин. Тому не дивно, що теорія правових засобів зрештою сформувалася як теорія правового інструменталізму, в межах якої право і його цінність осмислюється не так із філософсько-гуманістичних позицій, як із позицій ефективності й належності правових засобів.

Саме інструменталізм може стати в нагоді у разі з'ясування місця договору в структурі механізму дії права. Для цього необхідно виявити характеристики договору як особливого правового засобу, що має нерегулятивний характер.

Тут варто підкреслити, що правові засоби не варто розглядати винятково в контексті правового регулювання, адже їх ефект може бути виражений і через нерегулятивний вплив.

На це звертає увагу Н.В. Заяць, на думку якої особливість правових засобів полягає у трьох ключових параметрах: субстанціональності, дієвості й соціальної сили [2, с. 203]. Під субстанціональністю розуміється така властивість правових засобів як їх укоріненість у правовій матерії, неможливість їх виведення за рамки правової сфери без втрати їхньої ефективності. Дієвість правових засобів виражається через їх здатність бути використаними суб'єктами права для досягнення своїх цілей через наперед відомі результати. Зрештою, соціальна сила правових засобів полягає в тому, що вони дають змогу «зцементувати» соціальну структуру через проникнення правової логіки і стилю аргументації до різних пластів соціальної реальності. Іншими словами, як підкреслює дослідниця, ключовими характеристиками правових засобів є те, що в них закладено перспективу їх використання суб'єктами права з метою досягнення певного соціально значущого результату [2, с. 204].

На тому, що правові засоби можуть мати і нерегулятивний вплив, акцентував також Л.І. Петражицький: «Основним методом правополітичного мислення є психологічна дедукція, умовивід на основі психологічних засновків щодо тих психічно-мотиваційних і педагогічних наслідків, які мають наставати в результаті дії відомих засад й інститутів права, чи щодо тих законодавчих засобів, які здатні викликати бажані психіко-мотиваційні й педагогічні ефекти» [3, с. 4]. Як зазначає щодо такого підходу Е.В. Лапшинов, правові засоби мають не регулятивний, а емоційно-корегуючий ефект, оскільки їх використання чи невикористання залежить, передусім, від сприйняття суб'єктом права того психічного посилу, який несуть у собі ті й інші правові засоби [4, с. 175].

Оскільки правовими засобами можна назвати фактично будь-які складові частини правової реальності, які у той чи інший спосіб можуть бути використані суб'єктами права для досягнення своїх цілей, теорія правових засобів часто критикується за невизначеність

своїх кордонів і нечіткість дефініцій [5; 6]. Тим не менш, сам концепт правових засобів має право на існування, оскільки він дає змогу відобразити одну з ключових якостей права – його реальну актуальну застосовність, здатність бути корисним й ефективним інструментом у руках людей [7]. І з цієї позиції розгляд договору як правового засобу як раз має на меті виявити, які саме перешкоди він дає змогу долати, в чому й полягає його інструментальна цінність.

Для цього варто зупинитися на тому, до якого класу правових засобів варто віднести договір. Класифікація правових засобів є доволі нетривіальною задачею, оскільки вони є надзвичайно різноманітними за своєю природою, структурою, значущістю і призначенням. Іноді пропонується доволі простий (можливо, навіть примітивний) варіант поділу правових засобів на первинні і вторинні, коли до перших зараховуються ті правові засоби, які становлять найбільш базові «будівельні» матеріали права (суб'єктивні права, юридичні обов'язки, законні інтереси, дозволи, заборони, заохочення тощо), а до других – усі інші правові засоби, структура яких так чи інакше охоплює первинні правові засоби [8, с. 11–12]. У такому розрізі договір, безумовно, є вторинним правовим засобом, оскільки він за своєю суттю передбачає існування низки первинних правових засобів, які входять до його структури: суб'єктивного права, зобов'язання, законного інтересу, дієздатності сторін тощо.

Більш розгорнутий варіант такої класифікації було запропоновано С.С. Алексєєвим, який розглядав систему правових засобів як таку, що має три рівні: перший рівень – це первинні правові засоби (правові норми, суб'єктивні права і юридичні обов'язки); другий – це рівень інституціоналізованих правових форм, які є комплексними інструментами, спрямованими на вирішення конкретних проблем (ці правові форми утворюють інститути права); третій – це операціональний рівень, де конкретні правові засоби конструюються безпосередньо суб'єктами права [1, с. 152–153].

У такому ракурсі договори можуть існувати як на другому, так і на третьому рівнях системи правових засобів. На другому рівні вони представлені через типові договірні відносини, що наповнюють зміст зобов'язального права й існують у повсякденній діяльності суб'єктів права. На третьому рівні договори існують як більш складні правові засоби, що виходять за межі типових договірних відносин і несуть у собі елемент правової креативності. До них можна віднести, насамперед, договори, шляхом яких відбувається модифікація і доповнення правової реальності – міжнародні договори, конституційні договори, колективні договори.

Інший варіант класифікації правових засобів – їх поділ на засоби-установлення (інструменти) і засоби-діяння (технології). Засоби-інструменти характеризуються певною статичністю й пасивністю, їх використання пов'язане з їх безпосереднім застосуванням конкретним суб'єктом. При цьому ці інструменти, як правило, субстантивно укорінені в правовій реальності, тобто їх буття суттєвим чином виражене через правову нормативність. Це зумовлює модельний характер таких правових засобів, тобто їх соціальна ефективність завжди є потенційною. У свою чергу, технології мають енергійний, динамічний характер, їх існування існує в сфері діяльності: технологія існує доти, доки вона активна й практикується суб'єктами. При цьому технології перебувають у сфері сущого, їх буття збігається з буттям тих діянь, які цю технологію реалізують. Через це технології – це вольові акти реалізації права [4, с. 182–184].

За такого бачення класифікації правових засобів, визначити приналежність договору до певного їх різновиду доволі непросто. З одного боку, договори існують як інститути договірної права, і в цьому сенсі їхнє правове буття може характеризуватися через пасивність: правова система пропонує суб'єктам права певний набір договірних механізмів, які вони вправі використовувати чи ігнорувати. З іншого ж боку, договір як реальний правовий акт існує як діяльність, виражаючись через активність його сторін. Іноді договір є сенс

розглядати не просто як юридичний факт, який відбувся і цим вичерпав свій соціальний ефект (як це відбувається з більшістю побутових договорів). Договір – це часто активна продовжувана діяльність контрагентів, окреслена тими рамками й зумовлена тими цілями, які вони для себе визначили через взаємне узгодження воль. У цьому сенсі договір можна цілком розглядати, у тому числі, як технологію, а не лише як установлення.

Цікаво, що один із найвідоміших послідовників інструментальної теорії права й теорії правових засобів В.О. Сапун вважає, що юридичні технології (до яких він включає правила й прийоми правотворчої діяльності, систематизацію (інкорпорацію) нормативного матеріалу, тлумачення права, правозастосовну діяльність, правову активність і правореалізаційну діяльність невіддільних суб'єктів) не є правовими засобами. На його думку, технології, які становлять зміст юридичної діяльності, – це інший рівень правової реальності, який виражається в операціоналізації наявних правових засобів [9, с. 183].

Така позиція, утім, викликає сумніви. Дійсно, сама по собі технологія не завжди є самостійним засобом, і може бути лише інструментом операціоналізації засобів. У той же час трапляється так, що саме існування технології дає суб'єктам права в руки інструменти для вирішення тих чи інших проблем, тобто технологія, хай навіть створена для операціоналізації правових засобів, сама може стати засобом. Наприклад, технологія правотворчості є складною системою операціоналізації цілої низки правових засобів. Однак із точки зору необхідності проведення реформи в тій чи іншій галузі суспільного життя, правотворчість стає засобом: інструментом, за допомогою якого досягається певний соціальний результат. Те ж саме можна сказати про будь-яку іншу юридичну технологію. Іншими словами, між правовими засобами та юридичними технологіями не доцільно зводити жодних мурів: технології також можуть ставати правовими засобами (в окремих випадках навпаки).

Однією з найбільш поширених методологічних помилок у розумінні правових засобів є їх жорстке прив'язування до нормативності. В.О. Сапун і Я.В. Турбова напряду пишуть: «Правові засоби передбачені нормами права, поза нормативно-правовою сферою вони існувати не можуть». Схожої думки дотримується також О.В. Малько, говорячи про правові засоби як про «атоми» правової нормативності [8, с. 4]. С.С. Алексєєв також тяжів до того, щоб розглядати правові засоби, передусім, через структури правової нормативності. Нормативне бачення правових засобів сповідується і багатьма представниками галузевих наук. Подекуди усю сукупність правових засобів, доступних суб'єктам для гарантування свободи підприємницької діяльності, зводять до закону [10]. Як видається, це хибний підхід, який викриває щонайменше дві проблеми: по-перше, розуміння правових засобів винятково як інструментів регулювання; по-друге, виключення із системи правових засобів тих установлень і технологій, які можуть створюватися і запроваджуватися суб'єктами права безпосередньо.

Тим не менш, варто наголосити на тому, що правові засоби історично, і логічно існують до і за межами правової нормативності. Нормативність набуває свого значення тоді, коли створено раціональну легітимну систему розроблення і запровадження правил, за якими функціонує суспільство. Однак засоби, інструменти, які така система інкорпорує, існують і до цього. Договори існували до виникнення договірного права, заборони існували до появи кримінального права, а базові суб'єктивні права взагалі жодним чином не залежать від існування позитивного права. Однак навіть якщо оминати історичний аспект цієї проблеми й зосередитися винятково на логічному, стане очевидно, що правові засоби можуть бути і не вираженими у правових нормах. Найбільш яскравий приклад у цьому контексті – це законний інтерес, правовий засіб, що належить до числа первинних. У літературі часто підкреслюється одна з його

ключових особливостей: законний інтерес, на відміну від суб'єктивного права, нормою права не закріплюється, а лише відповідає їй. Право може допускати існування законних інтересів як таких, але не кожного окремого законного інтересу [11, с. 47].

На додаток до цього, як справедливо підкреслює І.О. Трошина, у приватному праві правові засоби самоорганізації й саморегулювання часто бувають востребуваними значною мірою частіше, аніж, наприклад, засоби судового правозастосування [12, с. 59]. І це дійсно так. У рамках договірної сфери суб'єкти мають можливість не лише використовувати надані правовою системою правові засоби, але й створювати свої.

Назагал, можливість створення сторонами правових засобів, які не є визначеними у законі, впливає з диспозитивності договірного права як комплексного міжгалузевого нормативного утворення. Ідея диспозитивності, як справедливо підкреслює О.В. Абакуменко, не обмежується тим, що суб'єкти права можуть на власний розсуд реалізовувати свої права. Диспозитивність передбачає, що суб'єкти здатні діяти у спосіб, що відрізняється від встановленого у правовій нормі, тобто таким чином, що краще узгоджується з ціллю, яка ними переслідується [13, с. 86–87]. Ю.В. Неклеса, розглядаючи ідею диспозитивності у призмі цивільного процесуального права, пише, що основу принципу диспозитивності становлять можливість всіх заінтересованих осіб (позивача, відповідача, третіх осіб, представників сторін та інших учасників процесу) вільно, за своїм розсудом упорядковувати свої відносини [14, с. 305], що знову таки не передбачає зведення числа засобів, використовуваних для такого упорядкування, до тих, що надані законом. Загалом, згідно з ч. 4 ст. 55 Конституції України, кожен має право *будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань* [15, с. 55(4)], що логічно включає в себе й ті засоби, які не передбачені законом, хоча й ним не заборонені.

Фактично, можливість сторін договору створювати правові засоби, які відрізняються від тих, які пропонує законодавець, пов'язана з тим, що Г. Харт називав «відкритістю структури права». Який механізм, прецедент або законодавство, не був би обраний для повідомлення зразків поведінки, вони, як би добре не працювали серед великої кількості звичайних випадків, стають у певний момент, коли їх застосування буде під питанням, невідзначеними: вони будуть наділені тим, що термінологічно виражається як відкрита структура. У подальшому вчений пояснює, що під відкритістю структури права він розуміє певні сфери поведінки, в яких багато чого має бути надане на розгляд судів або посадових осіб, які встановлюють (з урахуванням конкретних обставин) баланс між конкуруючими інтересами, вага яких може варіюватися від випадку до випадку [16, с. 130, 138]. Тобто створені сторонами договору правові засоби можуть перебувати у свого роду юридичній «суперпозиції»: з одного боку, сторони дійсно мають змогу координувати взаємну діяльність на основі механізмів, що можуть бути непередбачені законом, і ці механізми можуть бути доволі ефективними з точки зору досягнення сторонами цілей договору; з іншого боку, такі механізми можуть лежати за межами офіційної правової системи, допоки суддя або інша уповноважена особа їх не зафіксує. Тобто оригінальні договірні правові засоби є юридично можливими, однак їх правова природа лишається невизначеною до моменту, поки вони не стануть предметом спору між сторонами договору.

Б. Бікс – один із найавторитетніших спеціалістів із контрактного права у системі загального права – взагалі вважає, що договірне право як нормативна система виникає як результат реагування судів на правові засоби, що формуються в договірній практиці. Тому відносини між договірним масивом – усією сукупністю договорів, укладених між усіма можливими суб'єктами – і договірним правом можна описати як постійне змагання.

Контрагенти завжди прагнуть утвердити нові інструменти, запроваджуючи не надто точні формулювання, зводячи нові граматичні конструкції, пропонуючи альтернативні методи й прийоми реалізації зобов'язань тощо, тоді як перед судами стоїть задача гармонійно вписати або ж відкинути ці нові засоби, забезпечуючи цілісність нормативного масиву, що регламентує договірні практики [17, р. 4–8]. У такій позиції є сенс, адже договори відображають ту соціальну практику, яку О.В. Холмс ставив у центр своєї правової теорії. Суди творять право через інкорпорацію вже створених контрагентами практик, надаючи цим практикам нормативної сили. Тут якраз і проявляється «суперпозиція» договірних правових засобів: вони стають правовими ще до того, як їх визнають правовими, однак до моменту своєї юридичної «фіксації» судом вони в очах контрагентів мають цілком яскраво виражений правовий характер.

Отже, природу правових засобів нецільно розкривати через їх нормативність. Хоча більшість як первинних, так і вторинних правових засобів так чи інакше знаходить своє відображення в законодавстві, це не означає, що правові засоби *самі собою* є елементом законодавчого регулювання і не можуть існувати поза його межами. Договори не є частиною законодавства (через це усю сукупність договорів у рамках певного правопорядку іноді називають субправом, від німецького *Unterrecht* [18, р. 12–13]), однак вони є формою позитивного права, і в цьому статусі вони неодмінно несуть у собі правові засоби, обрані сторонами для досягнення цілей договору. Як слушно зауважує В.С. Мілаш, розглядаючи специфіку господарського договірного права, «саме завдяки господарським договорам у дію вводять комплекс правових засобів як диспозитивного, так і імперативного характеру, спрямованих на досягнення оптимального результату, що має відповідати інтересам як сторін договору, так і суспільства загалом»¹ [19, с. 66].

¹ Курсив наш. – З. Ю.

На додаток до цього, варто мати на увазі можливість укладення так званих непойменованих договорів, тобто договорів, які не «покриваються» жодною з наявних договірних моделей, але при цьому не є й змішаними (як, наприклад, договір лізингу) [20, с. 162]. Право укладання непойменованих договорів є конститутивною складовою частиною договірної свободи, і хоча в окремих випадках законодавець може обмежувати становлення нетипових договірних режимів (наприклад, через надання тій чи іншій договірній формі монопольного статусу – як у випадку з законодавством у сфері функціонування ринку електроенергії), повністю унеможливити появу непойменованих договорів неможливо. Як справедливо підкреслюється у галузевій літературі, далеко не кожен непойменований договір стає поймаєним – або в результаті включення його до системи договірного права, або в результаті застосування до нього норм договірного права за аналогією [21, с. 165–167]. До моменту, коли непойменований договір виконує свої функції, він лишається у тій самій юридичній «суперпозиції», будучи одночасно легітимним і невідомим договірному праву, тобто щодо нього буде діяти презумпція правомірності.

Назагал, проблематика непойменованих договорів пов'язується з неповнотою класифікації договорів у правовій системі, у зв'язку з чим, на думку І.А. Діковської, варто відрізнити договір, що є непоймаєним видом поймаєнаного типу, від непоймаєнаного типу договору [22, с. 264–265]. Дійсно, у сучасному приватному праві договорів непоймаєнаного типу дуже мало, і, як правило, суди мають справу з непоймаєнаними видами поймаєнананих типів, тобто з нестандартними модифікаціями наявних договірних форм. В останньому випадку справи вирішуються через застосування аналогії, однак у разі, коли має місце договір непоймаєнаного типу, ситуація є більш складною.

Висновки. З точки зору теорії правових засобів договори постають у двох іпостасях: як установлення, тобто правові засоби статичного типу, надані законодавством суб'єктам

права для того, щоб вони використовували його для упорядкування і юридизації своїх взаємин; і як технологія, що виражає динамічний аспект договору як певної конкретної діяльності контрагентів, спрямованої на реалізацію своїх зобов'язань. Тобто договір може мислитися як факт і як процес. Звісно, ця логіка застосовна не до всіх типів договорів: реальні договори майже ніколи не бувають технологіями, оскільки вони, як відомо, укладаються й реалізуються в один і той самий момент. Однак сама можливість розгляду договорів у динамічному вимірі є вкрай важливою для договірної теорії.

Варто підкреслити, що роль і місце договору у механізмі дії права не можна зводити до однієї з його іпостасей. Незважаючи на те, що в більшості випадків договір розуміється у контексті підзаконного права («субправа»), його значення більш широке. Договір може поставати і як самостійний правовий засіб, яким послуговуються суб'єкти права для досягнення своїх цілей, і як комплекс правових засобів, тобто як особлива технологія, в рамках якої суб'єкти можуть формувати навіть такі правові засоби, які не використовуються на рівні нормативного правового регулювання. Тому більш наглядним стає зв'язок між ключовими проявами договірного дуалізму, оскільки сама можливість існування непойменованих договорів (що можуть містити непоймаєнані правові засоби) вказує на те, що договірна сфера функціонує за своєю специфічною логікою, яка суттєво відрізняється від логіки одновекторного правового регулювання, здійснюваного в рамках законодавства. Як договори між приватними (індивідуальними чи колективними) суб'єктами права, так і договори між тими суб'єктами права, які наділені владними повноваженнями, мають більше спільного в аспекті того, яким чином вони використовуються як правові установлення чи як правові технології, ніж прийнято вважати. Ця спільність забезпечується, передусім, особливістю цільового призначення договору – бути фактором координації дій і намірів його сторін.

Анотація

У статті аналізуються проблеми розуміння договору як елементу системи правових засобів із точки зору його функціональної характеристики. Надається сучасна інтерпретація договору з позиції правового засобу-установлення і правового засобу-технології.

Ключові слова: договір, правові засоби, правові технології, юридична техніка.

Аннотация

В статье анализируются проблемы понимания договора как элемента системы правовых средств с точки зрения его функциональной характеристики. Предоставляется современная интерпретация договора с позиции правового средства-установления и правового средства-технологии.

Ключевые слова: договор, правовые средства, правовые технологии, юридическая техника.

Yudin Z.M. Contract as a legal means: on the issue of functional nature of the contract Summary

The article analyzes the problems of understanding the contract as an element of the system of legal means in terms of its functional characteristics. Modern interpretation of the contract is provided from the position of legal instrument-establishment and legal means-technology.

Key words: contract, legal means, legal technologies, legal technique.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
2. Заяць Н.В. Сутнісна характеристика правових засобів у механізмі правового регулювання / Н.В. Заяць // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 12. – С. 202–205.
3. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности: Основы эмоциональной психологии / Л.И. Петражицкий. – 3-е изд. – СПб.: Типография Ю.Н. Эрлих, 1908. – 270 с.
4. Лапшинов Э.В. Понятие правовых средств в правовой традиции / Э.В. Лапшинов // Ленинградский юридический журнал. – 2009. – № 3. – С. 173–186.
5. Мильков А.В. Заметки к вопросу о разработке теории правовых средств / А.В. Мильков // Пробелы в российском законодательстве. – 2009. – № 1. – С. 43–46.
6. Мильков А.В. К определению понятия «правовые средства» / А.В. Мильков // Бизнес в законе. – 2009. – № 1. – С. 113–115.
7. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / С.О. Погрібний. – Київ: Правова єдність, 2009. – 304 с.
8. Малько А.В. Правовые средства как общетеоретическая проблема / А.В. Малько // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 4–16.
9. Сапун В.А., Турбова Я.В. Инструментальная теория права и правовые средства как элементы юридической техники / В.А. Сапун, Я.В. Турбова // Ленинградский юридический журнал. – 2010. – № 3. – С. 177–188.
10. Харківська К.В. Роль правових засобів у забезпеченні свободи комерційної діяльності / К.В. Харківська // Економічна теорія та право. – 2015. – № 3. – С. 229–239.
11. Левченко Д.В. Законні інтереси та суб'єктивні права в системі правових засобів / Д.В. Левченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 5. – С. 45–49.
12. Трошина И.О. Правовые средства в механизме действия частного права / И.О. Трошина // Общество и право. – 2015. – № 1. – С. 59–62.

13. Абакуменко Е.В. Вопросы реализации принципа диспозитивности в праве / Е.В. Абакуменко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 57. – С. 85–91.
14. Неклеса Ю.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції / Ю.В. Неклеса // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 305–311.
15. Конституція України станом на 30 вересня 2016 р., № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
16. Харт Г.Л. Понятие права / Г.Л. Харт. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. – 302 с.
17. Vix В.Н. Contract Law Theory / В.Н. Vix // Minnesota Legal Studies Research Paper. – 2006. – Vol. 6. – No 12. – P. 2–51.
18. Collins Н. The European Civil Code. The way forward / Н. Collins. – New York: Cambridge University Press, 2008. – 288 p.
19. Мілаш В.С. Договірні засади правопорядку у сфері господарювання / В.С. Мілаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 63–70.
20. Мигалюк Л.В. Особливості змісту непоіменованого договору / Л.В. Мигалюк // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2012. – № 6. – С. 161–167.
21. Карапетов А.Г., Савельев А.И. Свобода договора и ее пределы / А.Г. Карапетов, А.И. Савельев. – М.: Статут, 2012. – Т. 2. Пределы свободы определения условий договора в зарубежном и российском праве. – 453 с.
22. Діковська І.А. Поіменовані та непоіменовані договори у праві окремих країн / І.А. Діковська // Приватне право. – 2013. – № 1. – С. 260–266.